

СПРОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті розглянуто спроби врегулювання селянського повстанського руху в період Гетьманату Павла Скоропадського.

Ключові слова: селянський повстанський рух, Українська Держава, Павло Скоропадський.

В статье рассмотрены попытки урегулирования крестьянского повстанческого движения в период Гетманата Павла Скоропадского.

Ключевые слова: крестьянское повстанческое движение, Украинское Государство, Павел Скоропадский.

The article deals with attempts to resolve the peasant rebel movement during the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky.

Key words: peasant rebel movement, Ukrainian State, Pavlo Skoropadsky.

Вступ. Після розпуску Центральної Ради влада перейшла до гетьмана Павла Скоропадського. 29 квітня 1918 року в Києві на Всеукраїнському хліборобському з'їзді, делегати якого представляли всю Україну, Павло Скоропадський був проголошений гетьманом України. Цей факт спростовує твердження в радянській історіографії, що нібито П. Скоропадський прийшов до влади виключно за допомогою німецьких сил. Незважаючи на підтримку з боку німецького командування, на наше переконання, влада гетьмана була легітимною.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути спроби врегулювання селянського повстанського руху в період Гетьманату Павла Скоропадського.

Результати дослідження. Після приходу до влади П. Скоропадський звернувся до українського народу з грамотою такого змісту: «Громадяне України! Всім Вам, козакам та громадянам України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і заново відроджена Українська Держава стояла коло краю загибелі. ... Як вірний син України, я рішив відгукнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. ... Права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, виміняються і скасовуються. Запроваджується повна свобода щодо здійснення купчих на по купівлю-продаж землі. Разом з цим будуть вжиті заходи по відчуженню земель за дійсною їх вартістю від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Гетьман Всієї України Павло Скоропадський. 29 квітня 1918., м. Київ» [1].

П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. Мав право видавати закони, призначати голову Ради міністрів, затверджувати й розпускати уряд. Він також контролював зовнішньополітичну діяльність держави. Сутність його державотворчих планів полягала в тому, щоб шляхом установлення авторитарної форми правління зупинити стихійний розвиток революційних процесів, а потім, спираючись на стабільну ситуацію, створити державний апарат, боєздатну армію, провести нагальні політичні та соціально-економічні реформи.

Оприлюднені гетьманською владою документи свідчать про її намагання якнайшвидше реформувати аграрний сектор, але засобами, що відрізнялися від пропонованих розпущеною Центральною Радою. Уряд Української Держави взяв стратегічний курс на відновлення інституту приватної власності на землю. Із цього пристосованого до нових умов базису задумувалося послідовне проведення подальших аграрних перетворень [2, с. 63].

У перші дні травня 1918 року був сформований уряд, який очолив Ф. Лизогуб з покладанням на нього обов'язків і Міністра внутрішніх справ.

Питання врегулювання селянського повстанського руху на місцях в уряді Української Держави взяло на себе Міністерство внутрішніх справ. 15 травня 1918 року в періодичних виданнях того часу з'явилася інформація щодо реформування органів міліції. Так, у газеті «Голос Києва» повідомлялося: «У цей час розроблюється закон про передачу наявних органів міліції в розпорядження Міністерства внутрішніх справ. Передбачається майбутня назва – Державна стража або варта. На місцях вона буде перебувати в підпорядкуванні губернських і повітових старост, чи міських отаманів» (переклад з російської мови автора – *О. Р.*) [3].

Як досвідчений військовик, донедавна командир 34-го армійського корпусу, почесний отаман Вільного козацтва, гетьман зосередив головну увагу на формуванні власної регулярної армії. П. Скоропадський був далекий від марксизму, але лєнінська теза про те, що кожна революція лише тоді чого-небудь варта, коли вміє себе захищати, була для нього, очевидно, аксіомою. Розуміння цього, на жаль, бракувало тогочасним політичним діячам.

Проте німецькі окупанти, вважаючи Гетьманат тимчасовою владою, категорично виступали проти його планів сформувати масову армію на основі загальної військової повинності. На думку начальника штабу групи німецьких військ «Київ» генерала В. Гренера, український уряд мав насамперед підтримувати німецькі збройні сили в заготівлі зерна і продуктів [4, с. 52].

Німецька військова влада, підтримуючи гетьмана, наголосила, що в разі виступу проти нової влади українських військових частин, які залишилися вірними Центральній Раді, їх буде вщент розгромлено німецькими військовими підрозділами, які значно переважали українські за кількістю [5].

Історик В. Вериги стверджує: «Гетьман намагався організувати спочатку невелику, але цілком певну армію. Як основа її мав бути сформований надійний офіцерський корпус з тодішніх, дуже старанно вибраних, українських і російських офіцерів. Але на перешкоді стали німці. Єдине, чого вдалося добитися Гетьманові, – це дозвіл на сформування однієї пішої Сердюцької дивізії із добровольців» [6, т. 1, с. 335].

Ситуація, яка склалася в Україні в період приходу до влади П. Скоропадського, ілюструють спогади очевидця та учасника тих подій Д. Дорошенка. Він згадував: «Звичайно, на карб гетьманському правительству ставляться т. зв. «карні експедиції» й масові переслідування та арешти українських діячів. Я вважаю своїм обов'язком зупинитись тут трохи на цьому питанні, бо якраз у свій час мені довелося багато присвятити йому уваги. Отже, про «карні відділи». Я мушу пригадати, що ці карні відділи почали формуватись і вести свою діяльність зразу ж, як тільки появились на Україні німці та австрійці. За осінь-зиму 1917–1918 у відносинах на українському селі накопичувалось дуже багато злоби й ворогування на ґрунті класової різниці між дрібними земельними власниками та середніми й великими, між різними селянськими верствами – між собою. І коли восени за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця класова різниця й усобиця поглибилась і перейшла на такі ж гострі форми ворожнечі й нищення між різними категоріями селянської та козацької маси. Прогнання большевиків і прихід німців та австрійців послужив гаслом до аграрної реакції в широкому розумінні слова. ... До т. зв. карних відділів само собою пішли всяка остання наволоч і позначила свою роботу огидними гвалтами та насильствами. Треба сказати, що вістка про проголошення в Києві гетьмана, обраного хліборобами, спочатку послужила імпульсом до збільшення діяльності цих відділів і до більш нахабного й зухвалого їх поведження. Та гетьманський уряд в перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: мало було перевести переворот в Києві, треба ж було поширити владу на провінцію... Треба було кількох тижнів часу, поки адміністративний апарат наладився, поки зорганізувалась державна варта й охоронні сотні. І. Лизогуб, і особливо Гетьман аж за голову брались, коли чули про різні звірства цих «карних відділів», але пройшло добрих пару тижнів, поки їх можна було приборкати, розігнати, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликали озлоблення проти нової влади, на карб якої ставились їхні злочинства. У без того вже розбурхане море пристрастей в народній масі діяльність карних відділів влила ще більше загострення і роздратування. В піддержанні такого стану були дуже заінтересовані большевики, і вони не жаліли коштів на підмогу повстанським ватажкам. В такій атмосфері не диво, коли провінціальні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціалістів-небольшевиків, і це трактувалось знов таки як боротьба з «українством» [7, с. 325–327].

Вирішення земельного питання, яке ставало запорукою спокою серед селянства, урядом Української Держави відображено в заборонах місцевої народної ініціативи щодо його врегулювання. Заборонялися заплановані всі громадсько-політичні мітинги, з'їзди. Напередодні зібрання II Всеукраїнського з'їзду були застосовані заходи щодо збройного розігнання селянських делегатів.

Із цього приводу в газеті «Нова Рада» від 12 травня 1918 року зазначено: «... коли члени селянської спілки роз'їдуться по домівках, розігнанні та тероризовані, вони, очевидно, відплачуть на місці тим, чим тільки-но платили тероризованій масі. Ми певні, що всякі спроби зробити бідніше селянство ворогом уряду, скінчаться заколотом, в яким потерплять інтереси однієї й іншої сторони, а найголовніше – держава...» [8].

П. Захарченко зазначає: «... документальні джерела спростовують пануючу в радянській літературі думку про лояльність до гетьманського режиму керівного ядра УПСР та Всеукраїнської ради селянських депутатів, яка об'єднувала селянські спілки України. Навпаки, вони засвідчують, що селянство, через організаційно структурованих виразників своєї політичної волі, з перших днів приходу до влади гетьмана Скоропадського, вело інтенсивні пошуки найрадикальніших форм боротьби з ним і його урядом. Ці сили й претендували у 1918 році на роль провідника селянського руху опору» [2, с. 65].

Подальша політика Української держави відображена фактично в репресіях щодо селянства, накладенні контрибуцій, фізичній розправі. Залишаючись наодинці із селянською масою, німецько-австрійські загоны також нерідко допускали зловживання. Вони проявлялися в необгрунтованому накладенні стягнень за непокору українській владі чи окупаційному режимові; в зловісному небажанні узгоджувати свої дії з місцевою адміністрацією; в безпідставних реквізиціях продуктів споживання; в насаджуванні практики застосування до підозрюваних смертної карі без проведення попереднього слідства тощо.

Усе це на місцях призводило до непокори та супротиву з боку селянства. Селянське протистояння новому режиму П. Скоропадського поширювалося на всій території України. Не стала винятком і Київська губернія, де селянство було особливо активізоване в одвічному прагненні мати у своїй власності землю.

Тому перші зіткнення з окупаційними військами й сталися на Київщині. Упертий опір німцям у кінці травня чинили жителі сіл Попівки, Санжари, Тирнівки Черкаського повіту [2, с. 72].

Можемо погодитися з думкою П. Захарченка щодо значення та важливості руху Вільного козацтва в існуванні майбутньої Української держави. Від того, чию сторону займе єдина більш-менш структурована національна збройна формація – Вільне Козацтво, залежала не тільки доля розпочатих реформ, а й завтрашній день гетьманської держави. Дистанціювавшись від вільних козаків, гетьман штовхнув їх до іншого табору – політики колишньої Центральної Ради. У свідомо незаповнений з доби свого правління ніші діячі верховної влади Української Народної Республіки жадали розмістити нині відторгнуту гетьманом військову силу. Правильність зробленої українськими соціалістами ставки була очевидною. З перших і до останніх днів правління Павла Скоропадського вільнокозачі загоны були тим дестабілізуючим чинником, що постійно підточував підвалини гетьманського режиму [2, с. 73–74].

Відповідно до тимчасової постанови Ради Міністрів Української Держави від 18 травня 1918 року, відбулися зміни чинних законів про міліцію, яка мала б стати дієвою опорою уряду на місцях. Так, у цій постанові зазначалось: «На зміну і доповнення постанов Тимчасового російського уряду і розпорядження Центральної Ради Української Народної Республіки, Рада Міністрів Української Держави ухвалила: Існуючу на підставі постанови Тимчасового уряду від дня 17 квітня 1917 року міську і повітову міліцію надалі, до утворення відповідних законів, іменувати державною вартою, передавши її під владу і розпорядження в адміністративному відношенні до губерніальних і повітових старостів. Інспектора міліції надалі іменувати інспектором державної варти, міського і повітового начальника міліції – міським і повітовим начальником державної варти, а їх помічників – помічниками міських і повітових начальників державної варти... Всі інші урядовці державної варти – приказні державної варти та вартові (старші міліціонери і міліціонери) призначаються, пересовуються і увільняються в містах і повітах міськими і повітовими начальниками державної варти по надійності» [9].

Реакцією на непопулярні заходи українського уряду Гетьманської держави, на наругу з боку гетьманських каральних загонів відповіло українське село влітку 1918 року. Центром повстанського руху став Звенигородський повіт Київської губернії.

Організатором і провідником селянського протестного руху на Звенигородщині був Юрій Тютюнник, колишній урядовець Української Центральної Ради, який таємно передав у розпорядження селян озброєння та багато комплектів військового обмундирування [2, с. 74].

У спогадах Ю. Тютюнник про це пише так: «В моєму розпорядженні було около 10000 рушниць, 43 кулемети, 2 гармати, 1 автопанцирник і значна кількість амуніції. За чотири ночі всю зброю і майно розвезено по селах і роздано селянам «на всякий випадок». В останню ніч варта зробила симуляцію грабунку: поломилася двері, порозкидала останки майна і т. п. В ту ж ніч зникли всі, не виключаючи й Павловського; зникла й ціла командантська сотня, знищивши канцелярію комендатури» [10, с. 76].

Вільне козацтво, яке тісно й гармонійно було пов'язане з українським селянством, значною мірою сприяло формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху. У другому томі дослідження «Історія українського козацтва» йдеться про активну участь узимку та навесні 1918 року Вільного козацтва в боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України, що сприяло прискоренню відновлення влади УНР під час контрнаступу українсько-німецько-австрійських військ у лютому-березні 1918 року [11, с. 457–458].

Масового характеру селянський рух набрав улітку 1918 року. Використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, В. Солдатенко у праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» навів кількість повстанців у 80 тис., а страйкарів – понад 150 тис. осіб [12]. Великого розмаху антигетьманські виступи набули, як уже говорилося, на Київщині. У праці підкреслено, що в цьому регіоні в серпні значно збільшилась порівняно з червнем територія, контрольована повстанцями, а збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Дослідник підкреслив, що наміри збройного повалення гетьманщини в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 року повстань. Восени, під час підготовки нової хвилі повстання, його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, адже справі необхідно було надати організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо [12, с. 295]. Учений справедливо зазначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль у цьому відіграли В. Винниченко й М. Шаповал [12, с. 294].

Особливо широко супротив розгорнувся в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу в дослідженнях В. Солдатенко, П. Захарченко, В. Щербатюк. Автори одностайно переконані, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ і їхньої політики в Україні. У наукових розвідках названих авторів указано на причини повстання, досліджується його розгортання на Звенигородщині та поширення на території інших повітів Київщини, а також в інших губерніях Правобережжя й Лівобережжя [13, с. 2; 14].

Разом із тим дослідники одностайно твердять, що рушійною силою збройного виступу стали створені 1917 року загони Вільного козацтва [15], а боротьба мала національно-визвольну спрямованість [13, с. 245], саме ж повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами. Із цим важко не погодитись, адже вільнокозацький рух мав вплив на народні маси й відіграв вирішальну роль у боротьбі з гетьманським правлінням.

Варто зазначити, що перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулись на Київщині. Уже в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 року відбувалися військові сутички між селянами-повстанцями й гетьманськими військами [16].

Відомий вітчизняний дослідник В. Сідак, посилаючись на агентурні дані гетьманської контррозвідки та державної варти, також називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 року [17].

Повстанський рух став успішнішим, коли підготовкою повстання зайнявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йдеться в дисертаційному дослідженні О. Бавико [18].

Як відомо, ідеолог Гетьманату Павла Скоропадського, співзасновник різних хліборобських союзів і партій В'ячеслав Липинський до категорії «хліборобів» зараховував і поміщиків, які володіли тисячами десятин землі, і селян, що мали кількадесятинні наділи. Усі інші суспільні верстви – робітники, інтелігенція, військові тощо, які не займалися землеробством, на відміну від хліборобів, були, за В. Липинським, «хлібоїдами». Такий суспільний поділ кардинально відрізнявся від класового-марксистського, який поділяв суспільство на антагоністичні класи експлуататорів та експлуатованих, а інтелігенції відводив місце т. зв. «прошарку» (прослойка – рос.)

між ворогуючими класами. Така спрощена трактовка гострих соціальних протиріч, на думку В. Липинського, була зрозумілішою селянству й могла б зняти напруженість у протистоянні між поміщиками та селянами і спрямувати селянський рух в антибільшовицькому напрямі.

Ю. Тютюника пише: «Літнє повстання на Звенигородщині 1918 року було вістуном тої бурі, що своїм поривом змела росіян і їх поміщиків і німців. П'ять місяців пізніше сталося те, чому можна було б запобігти, якби гетьман не вагався зі своїми реформами, які нібито мав на меті проводити. Не треба було давати «роботу» на селах «русским офіцерам», а краще спертися на село проти реакції національної й соціальної, яку запровадили росіяни, прикриваючись українською формою влади. Позбавлення українського села інтелігентних сил, що висилалися до Німеччини тисячами, дало можливість росіянам вдруге спровокувати наше село демагогічними гаслами совітського ладу. Всякі проби виправдитися тим, що нібито карателі робили свою ганебну роботу поза відомом урядом, не поменшують вини тих, хто перебуванням у владі брав на себе всю відповідальність за все, що діялося в цілій країні» [10, с. 92].

Про ситуацію, яка склалася в Україні на кінець 1918 року, а саме в Київській губернії, можемо дізнатися також із доповіді директора департаменту Державної Варти: «15 жовтня 1918 року. По Департаменту Державної Варти про внутрішній стан в Україні за час з 11-го по 15-е жовтня 1918 року. ... Київська губернія. В селі Чечіковке банда в кількості 115 чоловік здійснила озброєний грабіж будинку Миняка. В уїзді продовжуються грабежі та вбивства одиничними бандами та шайками. В Київському уїзді є підозри в існуванні таємної агітації до озброєного повстання. В Сквирському уїзді банди обеззброюють населення. В ніч на 11 жовтня банда більшовиків в кількості 200 чоловік напали на Сердюцький дивізіон в селі Пархомівка. Напад відбито. Директор Аккерман» (переклад авторський – О. Р.) [19].

Повстанський рух Київщини знайшов відгук у селянському середовищі й захопив великі обшири українських земель. У червні збройні заворушення відмічені в Катеринославській, Харківській, Подільській, Волинській губерніях. На думку командуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, в повстаннях брало участь близько 10–12% українських селян, тобто 2,5–3 мільйона чоловік. В іншому документі він стверджує, що «серед повсталих майже немає людей, які б бажали відбудови Російської імперії з включенням до неї України». Ці слова третьої сторони, незацікавленої в успіхові селянського руху, є надзвичайно цінними для нас. У них віддзеркалюється політичний зміст і прагнення українських повстанців, які боролися проти окупаційних військ і їхнього ставлення гетьмана П. Скоропадського, маючи на меті, окрім іншого, відстояти суверенність української держави [2, с. 81].

Розглядаючи роль постаті П. Скоропадського у вітчизняному державотворенні, у монографічному дослідженні О. Тимошук зазначив: «Характеризуючи великий масив історіографії, присвяченої висвітленню загальних державних і правових засад гетьманату П. Скоропадського, можна зазначити, що це свідчить як про певні наукові здобутки у вивченні цього періоду української історії, так і про відсутність однастайності у концептуальних підходах вітчизняної історичної та історико-правової науки. Оцінка Української Держави, що з погляду сьогодення більш красиво і правильно задекларувала, ніж встигла зробити для покращення соціально-економічних умов життя її мешканців, є відбитком сучасної невпевненості українського соціуму у швидких і позитивних результатах очікуваних реформ» [20, с. 9].

За спогадами В. Винниченка, напередодні 13 листопада 1918 року в приміщенні Міністерства Шляхів (Бібіковський Бульвар) відбулося те історичне таємне засідання (з участю всіх партій, навіть есерів), яке закінчило добу Гетьманщини в Україні. Відбулося воно в напруженій, грізній атмосфері міста, по якому в усіх напрямках ганяли на автомобілях озброєні відділи руських офіцерів, що розшукували те засідання. Відозву до населення було складено в ніч з 14 на 15 листопада 1918 року. Прочитуємо основні положення, витяги з тексту відозви: «Громадяне! Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись у квітні 1918 року з німецькими генералами, штаками німецьких, – тоді ще не вільних, підлеглих їм солдатів, – назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку... Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все Правительство його, як протинародне, проти-національне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу П. Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади... До зброї, громадяне, й до порядку. Голова Директорії Української Народної Республіки В. Винниченко. Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський. У Києві, 15 листопада 1918» [21, с. 433–436].

А ось Акт відречення Гетьмана П. Скоропадського від влади 14 грудня 1918 року: «Я, Гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб ви-

вести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюсь від влади. Павло Скоропадський. 14 грудня 1918 року. Місто Київ» [22, с. 292].

Це чесне й мужнє визнання своєї неспроможності заслугоує на повагу до цієї людини. Павло Скоропадський не став «чіплятися за владу», що притаманне багатьом тодішнім і нинішнім політикам. Він добровільно відсторонився від влади, бо не хотів подальшого кровопролиття. Не захотів стати гальмівним чинником на шляху подальшого, нехай і спонтанного, державотворення народних мас на чолі з їхніми лідерами. Хоча, як ми тепер розуміємо, його варіант державності міг би стати для України більш прийнятним.

У день відречення склала із себе повноваження й гетьманська Рада Міністрів. У відповідній Постанові Ради Міністрів зазначалося: «Обговоривши вимоги Директорії, Рада Міністрів постановив скласти із себе повноваження та передати владу Директорії. Голова Ради Міністрів С. Гербель» (переклад з російської мови автора – О. Р.) [23, с. 572].

Виступ Директорії проти Гетьманату восени 1918 року призупинив військову, аграрну та інші реформи, започатковані П. Скоропадським і його урядом. Гетьманські військові реформи частково впровадили опоненти навесні 1919 року [24, с. 56].

Висновки. Отже, за період Гетьманату П. Скоропадського вдалося досягти значних успіхів. Певною мірою стабілізувалося економічне життя: впроваджена українська грошова система, заснувалися банки, відновився залізничний рух. Відбулися досягнення в державній політиці у сфері освіти, науки, мистецтва та культури загалом. До позитивних моментів можна зарахувати й розширення кола зовнішньополітичних відносин Української держави, проведення судових реформ. Але споконвічне прагнення для українського селянина – земельне питання – так і не було вирішено. Це й призводило до постійних збройних протистоянь.

Список використаних джерел:

1. Державний вісник. 1918. 16 травня. № 1.
2. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: ЗАТ «Нічлава», 1997. 188 с. + 8 с. іл.
3. Голось Кієва. 1918. № 24. 15 (2) мая (24).
4. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Львів: ЛІВС, 2009. 311 с.
5. Дурнов Є.С. Правові засади організації та діяльності міліції УНР за доби Української Центральної Ради. Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених: наук.-практ. збірник. Додаток до журналу «Міліція України». Київ, 2007. № 60. С. 3–6.
6. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923: у 2 т. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1998. Т. 1. 524 с.; Т. 2. 502 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
8. Нова Рада. 1918. 12 травня.
9. Київські губерніяльні вісти. 1918. 18 червня (45).
10. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. 312 с.
11. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.
12. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: у 4 т. Київ, 2009. Т. II: Рік 1918. 411 с.
13. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
14. Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання. Воєнна історія. 2002. № 2. С. 43–53.
15. Іванченко М. Вільне козацтво. Добридень. 2000. № 2–6. С. 28–31; № 7–11. С. 42–47.
16. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення. Історія України. 1998. № 7.
17. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.
18. Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманові П. Скоропадському (квітень-грудень 1918 р.): дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Київ, 2007. 187 с.

19. ЦДАВО України. Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 46–46 зв.
20. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 462 с.
21. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ: Книга Роду, 2008. 800 с.
22. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923: документально-наукове видання: у 2 т. Київ: Темпора, 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / упоряд. К.Ю. Галушко. 352 с.
23. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ: Темпора, 2003. 608 с.
24. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Львів: ЛІВС, 2009. 311 с.